

Тема: "І.Котляревський (1769-1838). Життя і творчість"

План

1. Короткі біографічні відомості.
2. Робота над "Енеїдою", особливості видання.
3. Поетика жанру бурлескно-трагедійного твору у зв'язку з жанровими характеристиками "Енеїди" як бурлескно-трагедійної поеми.
4. І.Котляревський – зачинатель української драматургії I пол. XIX ст.

Література

1. Александрова Г. П'єса І.Котляревського "Москаль-чарівник" у порівняльних дослідженнях кінця XIX – початку XX століття // Українська мова та література. – 1997. – Ч. 23 (39). – С. 5.
2. Бовсунівська Т. Естетика українського бурлеску // Історія української естетики першої половини XIX століття. – К: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2001. – С. 86-115.
3. Жулинський М. Міфологема "Нового Риму": Петрарка і Котляревський // Духовна праця по втраченій батьківщині. – К: Академія, 2002. – С. 39-65.
4. Задорожна С. Пісенно-обрядовий матеріал в ідейно-художній системі "Наталки Полтавки" І.Котляревського // Українська мова і література в школі. – 1984. – № 12. – С. 18-24.
5. Кравченко В., Єременко О. Іван Котляревський // Історія української літератури першої половини XIX століття: навчальний посібник. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – С. 5-20.
6. Мороз Л. Класицизм і драматургія Івана Котляревського // Рідний край. Науковий публіцистичний художньо-літературний альманах. – 2003. – № 2 (9). – С. 93-98.
7. Неборак В. Два уривка на класичні теми. Попередні зауваги до спроби реінтерпретації "Енеїди" І.Котляревського (з розгорнутими цитатами) // Сучасність. – 1999. – № 7-8. – С. 58-61.
8. Сулима М. "Наталка Полтавка" й українська драматургія XVII-XVIII століття // Київська старовина. – 1998. – № 5. – С. 67-74.

І.Котляревського називають великим серцем України, піснетворцем, добрим і мудрим пророком. Творчість його поєднала стару і нову українську літературу, а сам письменник став не тільки зачинателем напряму просвітительського реалізму, а й першим класиком та засновником нової української літератури. І.Франко, С.Єфремов, П.Куліш пов'язували з "Енеїдою" новонародження українського художнього слова, навіть відродження української нації. Академік О.Білецький справедливо зазначав, що "Енеїда" І.Котляревського з'явилася в епоху, коли історичні обставини поставили під знак питання даліше майбутнє української мови, а також і всієї української літератури. "Бути чи не бути українському народові, який втратив останні рештки автономії? – Бути!" – відповіла на це питання поема І.Котляревського.

Народився Іван Петрович Котляревський 9 вересня 1769 р. у Полтаві в родині дрібного чиновника, по матері – козацького роду. У Полтаві добре збереглася садиба, де народився і проживав майбутній письменник. Нині у просторому будинку на дві половини, купленому його дідом за двадцять вісім гривень (за одну гривню можна було купити корову), – літературно-

меморіальний музей. Тут збереглися особисті речі, документи, картини майстрів фламандської школи, портрет офіцера-дипломата І.Котляревського, письмовий стіл, старовинна скриня, годинник із зображенням Адама і Єви біля "дерева пізнання добра і зла"... У дворі садиби – криниця зі скрипучим журавлем, комора і клуня.

Закінчивши приходську школу, хлопець навчався у Полтавській духовній семінарії, де викладалися богословські предмети, історія, географія, математика, грецька, французька, німецька та латинська мови. Тут в оригіналі прочитав Вергілія, Овідія, Горація та інших письменників античного світу, самотужки опанував польську мову. На уроках піітики (теорія і практика віршування) серед учнів вирізнявся вмінням добирати вдалі, часто дотепні рими, за що був прозваний "римачем". Вчився добре, бо в числі чотирьох найздібніших учнів його було відібрано для навчання в Олександрівській семінарії (Петербург). Але юнака вчасно не змогли відшукати, бо в осінню пору він підробляв репетитором поміщицьких дітей. Духовна кар'єра не приваблювала, тому після смерті батька майбутній письменник залишає семінарію і стає спочатку канцеляристом, а потім домашнім учителем у поміщицьких маєтках.

І.Котляревський вивчає народ, захоплюється скарбами його мови і творчості. За свідченням першого біографа С.Стебліна-Камінського, він охоче ходив "на зборища і забави народні і сам, переодягнений, брав участь у них, уважно вслухався в народну говірку, записував пісні й слова, вивчав мову, нрави, звичаї, обряди, повір'я, перекази українців, ніби готуючи себе до наступної праці". Свою довготривалу працю над "Енеїдою" І.Котляревський розпочав у 1794 році.

З 1796 по 1808 р. перебував на військовій службі, брав участь у російсько-турецькій війні, відзначився у битвах під Бендерами та Ізмаїлом, за що був нагороджений орденом. Виявив себе гарним дипломатом: вів переговори з буджацькими татарами (південна частина Одеської області) і умовив їх без воєнних дій приєднатися до Росії. С.Стеблін-Камінський згадував, що І.Котляревський сам розповідав, як під час Молдавського походу довелося йому зустрітися із запорожцями Задунайської Січі, які після ліквідації Запорізької Січі (1775) подалися у Туреччину, за Дунай і там оселилися. У часи російсько-турецької війни вони масово переходили на бік російських військ. Упізнавши автора славнозвісної поеми, козаки запропонували йому стати кошовим: "Той, хто скомпонував "Енеїду", хай буде старшим!"

Віддавши армії 12 літ життя, І.Котляревський виходить у відставку штабс-капітаном. За хоробрість він був нагороджений орденом Святої Анни III класу на шпазі та медаллю "За участь у Вітчизняній війні 1812 року".

З 1810 р. до кінця життя жив у Полтаві, працював наглядачем у Будинку для виховання дітей збіднілих дворян, за сумісництвом був директором Полтавського театру, для якого написав "Наталку Полтавку" і водевіль "Москаль-чарівник". І.Котляревський був ініціатором викупу з кріпацтва М.Щепкіна. В останні роки життя прийшло до нього і світле почуття кохання до відомої актриси із театральної групи І.Штейна (у ній грали І.К.Соленик, І.М.Щепкін) Тетяни Пряженківської, хоча подружнє життя їм так і не судилося. Належав до "Вільного товариства любителів російської словесності", був

учасником масонської ложі "Любов до істини", що визнавала потребу незалежності України.

Плідно, протягом тридцяти років опікувався благодійно-лікувальними закладами, допомагав бідним і соціально приниженим, за що отримав відзнаку "За бездоганну тридцятилітню службу". Сучасники згадували, що письменник був добрим і привітним, його любили і поважали усі, хто з ним спілкувався.

10 листопада 1838 р. знесилений фізично, неодружений, самотньо помирає, відпустивши на волю дві сім'ї кріпаків, що йому належали. За заповітом його поховали під розлогою тополею над Кобеляцьким шляхом, що прямував у степові простори. Тепер – це центр сучасної Полтави.

У 1903 р. у Полтаві відкрито пам'ятник І.Котляревському, що став першим в Україні пам'ятником, поставленим українському митцеві.

Творчий доробок І.Котляревського складається із чотирьох оригінальних творів – поеми "Енеїда", "Пісня на Новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну", п'єси "Наталка Полтавка", водевілю "Москаль – чарівник" та перекладу українською мовою вірша давньогрецької поетеси "Ода Сафо".

Створену за класичними нормами героїко-патетичну епопею римського поета Вергілія (70-19 роки до н.е.) "Енеїда" Іван Котляревський перетворює на героїко-комічну простонародну "казку" (авторська дефініція).

Переробки "Енеїди" Вергілія здійснили італієць Дж.Б.Лаллі ("Перелицьована Енеїда", 1663); француз П.Скаррон ("Перелицьований Вергілій", 1648-1653); австрієць А.Блюмаєур ("Вергілієві Енеїда, або пригоди багаточестивого героя Енея", 1783-1786); росіяни М.Осипов та О.Котельницький ("Вергилиева Энеида, вывороченная наизнанку", чотири частини написав М.Осипов у 1791-1796 рр., а останні дві – О.Котельницький у 1802-1808 рр.).

«Для І. Котляревського головним у процесі бурлескно-травестійної переробки героїчної поеми "Енеїда" (29-19 рр до н. е.) Марка Публія Вергілія було перетворення традиційного античного міфу в нову художню реальність, запліднену ідеєю відродження поруйнованої Трої-Києва, Запорозької січі, Гетьманщини. Українська держава загинула, але пам'ять про неї живе, бо живе її народ, який свідчить про свою історичну пам'ять своєю мовою на своїй землі», – писав М. Жулинський.

"Енеїда" І.Котляревського – переломний твір в історії української літератури, який став заключним акордом давньої літератури і прологом нової, першим її дзвінким погуком, що дав могутній розгін новій українській культурі.

"Котляревський вніс стільки сердечного тепла, тонкого гумору і живих барв своєї батьківщини, що його "Енеїда" і до цього часу не втратила своєї чарівності" (І.Франко).

1798 – перше "піратське" видання "Енеїди" здійснив конотопський лікар, поміщик і меценат Максим Парпура (без відомого автора). Видання розійшлося блискавично, тому 1808 р. М.Парпура знову надрукував три частини, чим розгнівав автора, оскільки у тексті було допущено чимало неточностей і переколючень, та й згоди на друк автор не давав. За ці "гріхи" І.Котляревський зображує цього "нечестивця" під прізвиськом "мацапура" у пеклі:

Якусь особу мацапуру,
Там шкварили на шашлику,
Гарячу мідь лили за шкуру
І розпинали на бику,
Натуру мав він дуже бридку,

Кривив душею для прибитку,
Чужеє оддавав в печать;
Без сорома, без бога бувши
І восьму заповідь забувши,
Чужим пустився промишлять.

1809 – побачило світ перше авторське видання чотирьох частин "Енеїди" з посвятою С.Кочубею, який його фінансував.

1842 – "Енеїду" видано у повному обсязі (посмертно) у Харкові в університетській типографії Волохінова.

2003 р. здійснено перше полтавське видання поеми до 100-річчя відкриття пам'ятника І.Котляревському у Полтаві.

За більш ніж 200 років літературного життя "Енеїда" видавалася понад 200 разів.

Одним із найвідоміших сучасних ілюстраторів "Енеїди" є народний художник України Анатолій Базилевич, роботи якого стали справжнім явищем в історії художнього оформлення видань І.Котляревського.

"Енеїда" – епічна (велика за розмірами віршована оповідь, у якій ідеться про значні події і видатних осіб), бурлескна (події і люди виведені у жартівливому, зниженому тоні), трагедійна (античні герої Вергілієвої "Енеїди" переодягнені в українське вбрання, перенесені в історичні умови українського життя XVIII ст.) поема.

У схему Вергілієвої епопеї український автор вмістив новий соціально-побутовий та історико-етнографічний світ, забарвлений українським гумором і національним світобаченням. Поема І.Котляревського значною мірою базується на реальній дійсності, важливим матеріалом є вітчизняна історія, народні звичаї і побут, власна точка зору при зображенні подій. Автор-патріот пишається славною історією України, підносить до ідеалу часи гетьманщини. У героїчному тоні згадує тих, хто вкрив себе славою у боротьбі за батьківщину – Сагайдачного, Залізняка, "славні полки козацькі", Запорізьку Січ:

Про Сагайдачного співали,
Либонь, співали і про Січ,
Як в пікінери набирали,
Як мандрував козак всю ніч;
Полтавську славили шведчину...

На думку І. Котляревського, автономність українських національних з'єднань у складі Російської держави не суперечила б загальноімперським інтересам. У поемі Вергілія – Низ і Евріал – троянці, які прагнуть подвигу і слави в ім'я своєї вітчизни, у І.Котляревського – це представники іншого народу:

В них кров текла хоть не троянська,
Якась чужая – бусурманська,
Та в службі вірні козаки.

Низ і Евріал у порівнянні з героями Вергілія – образи цілком оновлені. І.Котляревський за допомогою цих персонажів "виразно проводить думку про відновлення українських збройних сил, дипломатично прикриваючи це словами про любов до імперської вітчизни" (В.Погребенник).

Український поет націоналізував античні характери і показав, як нові життєві обставини можуть піднести людину до висот громадської свідомості або спотворити її природну натуру. Автор "Енеїди" став на захист прав і гідності українців, їх культурної і мовної окремішності, адже кожне з підкорених племен має право "вдержати на вічне врем'я імення, мову, віру, вид". Примандрувавши у пекло до батька, Еней дізнається про свою місію: "Римські поставить стіни" (заснувати нове царство) і розплодити "великий і завзятий рід". Однак голос провидця застерігає, що троянці будуть "жити, як в раю", до тих пір, "Покіль не будуть ціловати / Ноги чиєїсь постола"...

Характерно, що тут, як і в інших місцях поеми, де мова йде про майбутнє троянської (читай: української) держави, автор обриває оповідь, полишаючи її на читацьке доосмислення. Історико-філософські погляди та міфологічні горизонти творця поеми прозирають передусім у майбутнє, адже Еней із троянцями створює Нову Трою, могутню козацьку державу, а у перспективі, як стверджує В.Шевчук, ватажок троянців "бачить третю Трою – Біле Місто, Рим, тобто сильну майбутню українську державу. Турн же тут також накладається на російського царя, хоча й легко, обережно..." Тривалий час національно-патріотичні мотиви "Енеїди" затушовувалися.

"Енеїда" І.Котляревського – "плач крізь сміх" над неволею колись великого і державного народу, закріпаченням "славного роду" "во дні "Астреї" – Катерини II, золоті лише для вискочок-фаворитів. Ностальгійні згадки про "вічної пам'яті Гетьманщину та її військову натуру не лише часово випереджають романтичну тему національної скорботи, вони підпорядковані автономістичним уявленням, мрії про відновлення козацької держави, її військових формувань" (В.Погребенник).

Поема І.Котляревського – це своєрідна енциклопедія української етнографії. Широко відтворено у ній побут, звичаї, свята, ігри, танці, костюми українців. Дослідники встановили, що в "Енеїді" згадано більше українських страв і напоїв, ніж у спеціальній праці з цього питання – у книзі М.Маркевича "Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян" (1860). Згадаймо, чим частувала троянців у Карфагені Дідона:

Тут їли рознії потрави,	І локшину на перемініу,
І все з полив'яних мисок,	Потім з підливою індик;
І самі гарнії приправи	На закуску куліш і кашу,
З нових кленових тарілок:	Лемішку, зубці, путрю, квашу
Свинячу голову до хрину	І з маком медовий шулик...

або які страви споживали на поминках Енеєвого батька Анхіза:

П'ять казанів стояло юшки,
А в чотирьох були галушки,
Борщу трохи було не з шість;
Баранів тьма була варених,
Курей, гусей, качок печених,
До сита щоб було всім їсть.

Зрозуміло, що подібні "гастрономічні" описи були викликані зголоднілим шлунком спудея, який таким чином нагадував слухачам про гостинність, але вони стали і першими "ескізами", що незабаром з'явилися у творчості П.Гулака-Артемівського, Г.Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка...

Справжня українізація – найприкметніша ознака "Енеїди" І.Котляревського. Її герої – українці, тому не дивно, що у поемі багато українських імен, назв міст і сіл України, згадано народні книжки "Бова", "Славний лицар Марципан". Поет докладно описав процес ворожіння, вечорниць, похоронний обряд, подав чимало відомостей про вбрання українців, народні ігри ("у ворона", "у свинки", "у Панаса", "в горидуба"), танці (горлиця, гайдук, гопак, дуб, трепак), що виконувалися під час народних гулянь і свят, показав живу народну есхатологію, яка засвідчила своєрідну цілісність, неподільність образів життя і смерті, потойбіччя і посеїбіччя на рівні народного менталітету.

Образи "Енеїди" можна умовно розділити на три групи (дайте їм коротку характеристику):

1. Еней і троянці.
2. Образи богів (Зевс, Венера, Юнона, Нептун, Еол, Вулкан).
3. Земні герої (царі: Латин, Ацест, Турн, Дідона та ін.).

Український автор "перелицьованої" Вергілієвої "Енеїди" – прекрасний знавець людської психології. У складних життєвих ситуаціях він, приміром, радить вирішувати усе на "свіжу голову":

Чим більш журитися – все гірше,	Піди вклядися гарно спати,
Заплутаєшся в лісі більше,	А послі будеш і гадати,
Покинь лиш горе і заплюй.	Спочинь, та вже тогді міркуй.

Можна не погодитися з іронічним тоном автора "Енеїди", але варто визнати слушність його думок стосовно жіноцтва:

Коли жінки де замішались	А що ж, не так тепер буває
І їм ворочати дадуть,	Проміж жінками і у нас?
Коли з розказами втаскались,	Коли чого просити має,
Та пхінькання ще додадуть,	То добрий одгадає час
Прощайсь навек тоді з порядком	І к чоловіку пригніздиться,
Пішло все к чорту неоглядком,	Прищультися, приголубиться,
Жінки поставлять на своє.	Цілує, гладить, лескотить,
Жінки! коли б ви більше їли,	І всі сугави розшрубуює,
А менш пащековать уміли,	І мізком так завередує,
Були б в раю ви за сіє.	Що сей для жінки все творить.

Або: На хитрощі дівчата здатні,
Коли їх серце защемить;
І в ремеслі сім так понятні,
Сам біс їх не перемудрить.

Авторські резигнації про життя, його швидкоплинність і ціннісність прийнятні й для сучасних читачів поеми:

Тогді найбільш нам допікає,
Коли зла доля однімає,
Що нам всього миліше єсть.
За милу все теряють готові.
Клейноди, животи, обнови,
Одна дороже милой – честь!

Про те, що автор "Енеїди" є добрим знавцем душ людських свідчать і

рядки, що семантично близькі приказці "Чужу біду руками розведу":

Другим ми часто пророкуєм,
Як знахурі, чуже толкуєм,
Собі ж шукаєм циганок.

Трагічні події, як стверджує поет, він описувати і не хоче, і не вміє. Коли у бою з рутульцями гине єдиний син аркадійського царя Евандра – Паллант, він не описує батькових страждань, а гумор і нахил до шаржування не покидають автора, високоталановитого коміка, а не трагіка, тому він щиро зізнається:

Тепер би треба описати	Як сам Вергілій намалює,
Евандра батьківську печаль	А я ж до жалю не мастак:
І хлипання все розказати,	Я сліз і охання боюся
І крик, і охання, і жаль.	І сам ніколи не журюся;
Та ба! Не всякий так змудрує,	Нехай собі се піде так.

На відміну від поеми Вергілія, написаної сповільненим неримованим гекзаметром (шестистопним дактилем), римовані динамічні рядки у І.Котляревського подані чотиристопним ямбом, що надає їм легкості і граційності. Для порівняння варто зіставити хрестоматійний початковий уривок ("Еней був парубок моторний"...) і першу строфу поеми римського автора:

Зброю співаю і мужа, що перший з надмор'їв троянських,
Долею гнаний нещадно, на берег ступив Лавінійський.
Горя він досить зазнав, суходолами й морем блукавши,
З волі безсмертних богів і мстивої серцем Юнони...

У мовну тканину поеми І.Котляревський вводить народні прислів'я, часом трансформуючи їх: "Та вже що буде, те і буде, / А буде те, що бог нам дасть"; "Коли чого в руках не маєш, / То не хвалися, що твоє"; "Ледащо-син – то батьків гріх"; "Живе хто в світі необачно, / Тому ніде не буде смачно". Бароккові елементи зустрічаються у вживанні письменником макаронічного стилю:

Енеус ностер магнус панус	Шмигав по морю, як циганус,
І славний троянорум князь,	Ад те, орекс! Прислав нунк нас...

До грашок належить і нагромадження синонімів або споріднених слів, наприклад, до слова катувати дібрано 17 дієслів-синонімів: баба Яга "Ремнями драла, мов биків; / Кусала, гризла, бичувала, кришила, шкварила, / Щипала, топтала, дряпала, пекла, / Порола, корчила, пиляла, / Вертіла, рвала, шинковала / І кров із тіла їх пила".

"Енеїда" – надзвичайно емоційний життєствердний твір, у якому розкошує іскристий український гумор, що став, на думку деяких літературознавців, причиною великого ризику: українську мову почнуть вважати виключно розважальною. Саме на цьому наголошував М.Зеров, коли зазначав, що І.Котляревський "сміється часом заголосно і безпардонно". Його думку підтримав і П.Куліш, назвавши "Енеїду" "бурлацьким юродством" і з пересторогою підкресливши: "Як появився Котляревський із своїм Енеєм, усі зареготали... і той регіт – найстрашніша проба нашому писаному слову українському". Згодом і Є.Маланюк, підкресливши велику "історико-об'єктивну вартість" поеми, зазначив, що вона "носила в собі зловісне

насіння". Однак подальший розвиток і становлення нової української літератури, зачинателем якої став І.Котляревський, спростували подібні твердження, що свого часу були актуальними для п. п. ХІХ ст., та й сам творець "Енеїди" після її створення написав серйозну соціально-побутову п'єсу "Наталка Полтавка", яка стала окрасою української драматургії.

Отже, "Енеїда" – поема і традиційна, оскільки наділена головними ознаками давньої літератури (бурлеск і травестія), і цілком новаторська, бо "спрямована на сучасність, на "закон" національного творення і спосіб морально-громадського впорядкування" (Т.Гундорова). Наділена національним колоритом епохальна поема-пародія І.Котляревського завершила давню і породила нову літературу. Вона стала своєрідним птахом Феніксом нашої літератури в час його згорання і воскресіння, що, за легендою, відбулося в одному гніздов'ї і водночас.

"Енеїда" зросла на невмирущому ґрунті народного життя, народної пам'яті, органічно ввібравши всі щедроти життєлюбної вдачі українського народу – мужність у боротьбі проти будь-яких форм поневолення, непохитну віру в добро і справедливість, його обдарованість і моральну чистоту. Саме ці якості "Енеїди" забезпечили їй невмирущість і почесне місце серед вічних книг людства.

Справедливими і нині видаються слова С.Стеблін-Камінського: "Вся Україна читала "Енеїду" з захопленням. Легкість розповіді, свіжість барв, тонкі жарти були зовсім нові, чарівні. Народність відбивається у поемі немов у дзеркалі".

Особливістю українського романтизму є розвиток його у двох формах: низькій, яка розгорталася під впливом "Енеїди" І.Котляревського, і високій, яка мала свого найвпливовішого представника – Т.Шевченка.

"Енеїда" І.Котляревського свідчить про барокову символізацію едіпового комплексу в психоісторії української літератури, що виразно прочитується через головні моделі стосунків її героїв, лібідозні й агресивні напади дитини (Енея) на батьків (Богів)... Давньоукраїнська літературна традиція вичерпала себе, дійшовши на основі мовного відокремлення до цілковитого розриву між аристократією і своїм народом. Мовне відокремлення аристократії у психологічному сенсі означало катастрофічний розрив між високим стилем і низьким народним як між свідомим і несвідомим. Тому психосемантика "Енеїди" означала сходження свідомої аристократії (в особі І. Котляревського) до свого несвідомого народу на основі визнання його живого мовлення.

Пияцтво є провідною супровідною символічною дією вітальної подорожі Енея, своєрідним маніакальним захистом від страхів переслідування через уникнення свідомості, тобто через несвідоме вислизання "героя" з буття "внаслідок запаморочення свідомості", писав В. Неборак.

"Енеїда" є новітнім українським сюжетом, який має приховане відношення до героїчного троянського квесту, адже це символічний сюжет відродження українського суб'єкта під гнітом Російської імперії в материнському лоні європейського світу, де українська свідомість актуалізує генетичну пам'ять про апокаліпсис Трої, символічно пов'язуючи її з апокаліпсисом Запорізької Січі й апокаліпсисом України загалом.

...рецепція "Енеїди" ... виражає амбівалентну реакцію: її сприймають і як національний здобуток, і як національний ущерб.

"Наталка Полтавка" І.Котляревського – перша соціально-побутова драма нової української літератури, що, за влучним висловом І.Карпенка-Карого, стала "праматір'ю українського театру".

П'єсу написано живою розмовною українською мовою (на противагу "Казаку-стихотворцю" російського драматурга О.Шаховського); вперше поставлено на театральній сцені у Полтаві 1819 р., хоча надруковано тільки у 1838р. в "Украинском сборнике", підготованому професором Харківського і Петербурзького університетів, академіком І.Срезневським. Сам автор побачив свою драму на театральній сцені незадовго до смерті.

"Наталка Полтавка" – п'єса для того часу дійсно новаторська "і за гостротою розвитку соціального й психологічного конфлікту, майстерністю використання ліричних і гумористичних тональностей" (П.Хропко).

Оригінальність п'єси І.Котляревського виявилася і в тому, що автор намагався "показати дії типових характерів у конкретних національних обставинах" (М.Яценко).

"Наталка Полтавка" створена на основі жанрових структур сентименталізму – "комічної опери" чи "оперети" – та просвітницького реалізму – народної ("міщанської") драми. І.Котляревський своєрідно трактує властиву класицизму опозицію "розум – серце". Якщо класицизм віддавав перевагу першому, то автор "Наталки Полтавки" прагне певної рівноваги "емоцій" та "рацій". На його думку, культ розуму не повинен домінувати у людських взаєминах, тому емоційне начало у "Наталці Полтавці" все частіше виходить на перший план, зокрема, у другій дії, що закінчується щасливою розв'язкою: визнанням та утвердженням права і логіки серця. Кінцівка п'єси переконує у наявності виразних ознак сентименталізму, що віддавав перевагу почуттям над раціоналізмом.

Тема драми – кохання бідної української дівчини-селянки, яка відстоює своє право на щастя. В основу сюжету покладено цілком життєвий конфлікт (суперечність, зіткнення, що лежить в основі боротьби між дійовими особами і зумовлює розвиток подій у художньому творі). Автор показує щиру любов Наталки і Петра, які спочатку не можуть побратися через бідність (юнак іде на заробітки, щоб подолати цю соціальну перешкоду); потім на шляху стає пан возний, який намагається примусити дівчину вийти за нього заміж.

У п'єсі всього шість дійових осіб.

Наталка – ідеальний образ простої української дівчини з усіма її чеснотами (красива, розумна, добра, працьовита, вірна у коханні, скромна, шаноблива); мінливі психологічні стани героїні, здатність боротися за своє життя вигідно відрізняють її від літературних подруг. Самохарактеристика пісенна:

Не багата я і проста, но чесного роду,
Не стиджуся прясти, шити і носити воду...

Виборний розповідає возному про Наталку: "Золото – не дівка! Наградив бог Терпилиху дочкою. Крім того, що красива, розумна, моторна і до всякого діла дотепна, – яке у неї добре серце, як вона поважає матір свою; шанує всіх

старших себе; яка трудяща, яка рукодільниця; себе і матір свою на світі держить". "Об розумі і добрім серці Наталки нічого і говорить; всі матері приміром ставлять її своїм дочкам". Мати: "Добра дитина". Мова Наталки пісенна: "Страшно і подумать, як з немилим чоловіком весь вік жити, як нелюба милувати, як осоружного любити!.." Відомо, що прототипом головної героїні п'єси була родичка знайомого автору селянина Мефодія Семижона – Маруся, котру мати хотіла силоміць видати заміж за писарчука.

Петро – працюючий, чесний, великодушний. Самохарактеристика: "бурлака на світі; тиняюсь од села до села", "нема в мене ні кола, ні двора: весь тут". Выборний про Петра: "хлопець... славний, гарний, добрий, проворний і роботящий". Християнське смирення, всепрощення – доміанти у характері Петра, який просить кохану послухати матір, полюбити возного і вийти за нього заміж, віддає дівчині зароблені гроші, щоб майново хоч трохи вирівняти стан наречених. У змалюванні Петра автор, безсумнівно, віддав данину сентименталізму.

Микола – "сирота – без роду, без племені, без талану і без приюту", який "був у городі, шукав міста, но скрізь опізнивсь", а тепер збирається у мандри до козаків-чорноморців на Тамань, де вирує справжнє життя ("тетерю їсти, горілку пити, люльку курити і черкес бити"). Микола – розсудливий, дотепний, розумний. Він – письменний, добре розуміється в людях, виявляє повагу до простого народу.

Терпилиха (велемовність прізвища) – вдова, яка хоче, щоб донька була щасливою і не поневірялася у злиднях, як вона: "Убожество моє, старість силують мене швидше замуж тебе оддати". Любляча матір: "Дочко моя! Голубко моя! Пригорнись до мого серця, покорність твоя житні і здоров'я мені придасть. За твою повагу і любов до мене бог тебе не оставить, моя дитино!" Зазнає роздвоєння у ставленні до Петра: "Серце моє против волі за його вступається!" Мова її – проста, розмовна, з образними і яскравими висловлюваннями, приказками і прислів'ями.

Образ возного Тетерваковського виведено у гумористично-сатиричному плані. Чоловік при посаді, багатий, любить Наталку, бо наважився переступити звичаї свого кола, взяти за дружину селянку, не рівню собі. Його почуття викликають доброзичливий, зумовлений канцелярською мовою і дивнуватою поведінкою, сміх. Обман, брехня для нього звичні, тому відмову возного від Наталки можна вважати хвилиним поривом і водночас надією автора на самопокрощання людини.

Выборний Макогоненко – представник сільської влади. Не позбавлений гумору, спостережливий, дотепний, гострий на слово. Про виборного Микола говорить: "...чоловік і добрий був би, так біда – хитрий, як лисиця, і на всі сторони мотається: де не посій, там уродиться, і уже де і чорт не зможе, то пошли Макогоненка, зараз докаже". Недалекоглядний і малоосвічений (про комедію його уявлення поверхове і смішне; про відбудову Полтави судить із матеріального боку). Інколи жорстокий (пробує вигнати Петра, який повернувся, лякає вслід за возним жінок тюрмою).

Здобутком І.Котляревського в образотворенні є "художнє відкриття неоднозначності людської психології" (Є. Нахлік).

Протягом довгого часу "ключем" до суті драми вважали слова Наталки

"Знайся кінь з конем, а віл з волом", тобто думку про соціальне розмежування людей. На погляд Ю.Липи, "як формулу українського найбільшого патріотизму треба прийняти нескорте: "Де згода в сімействі, де мир і тишина, щасливі там люди, блаженна сторона". Ці слова звучать у фіналі всіх вистав "Наталки Полтавки". Однак у виданнях, що ґрунтувалися на авторському рукописі, слова фінального хору такі:

Коли хочеш быть щасливим,	Перенось все терпеливо
То на Бога полагайся,	І на бідних оглядайся.

Очевидно, що саме у цих рядках – ідея п'єси, адже у творі "немає лихих людей, злих учинків – є лише гріховні наміри, є людські помилки на певному етапі життя, є й каяття (нехай і своєрідно виражене). Драматург талановито навчає глядача (читача) жити і будувати свої взаємини з іншими людьми за приписами євангельської моралі. У п'єсі, отже, відбувається рух не так до просвітницького (а саме – руссоїстського) ідеалу, як до ідеалу християнських цінностей" (Л.Мороз).

"Наталка Полтавка" була і залишається твором, таємницю якого й досі не до кінця розгадано. Суть його визначається трьома тісно пов'язаними категоріями: особистісне – національне – загальнолюдське. Взявши високий морально-етичний і художній рівень, І.Котляревський визначив основні напрямки нової української літератури.

У текст "Наталки Полтавки" введено 22 пісні (ліричні – "Віють вітри, віють буйні", "Сонце низенько, вечір близенько", "Чого вода каламутна"; історичні – "Гомін, гомін по діброві"; бурлацькі – "Та й йшов козак з Дону, та з Дону додому"; жартівливі – "Дід рудий, баба руда", "Ой під вишнею, під черешнею"; сатиричні – "Всякому городу нрав і права". За походженням пісні "Наталки Полтавки" поділяють на 4 групи:

1. Написані самим І.Котляревським: "Ой мати, мати! Серце не вважає", "Ой я дівчина Полтавка", "Видно шляхи полтавської і славу Полтаву", "Де згода в сімействі" та інші.
2. Котляревський обробив народні пісні, створивши нові варіанти їх у відповідності до змісту своєї п'єси: "Сонце низенько, вечір близенько", "Ворскло, річка невеличка...", "Віє вітер горою..."
3. Переробив літературні пісні XVII-XVIII ст. відповідно до характеру дійових осіб: "Всякому городу нрав і права" Г.Сковороди.
4. Народні пісні: "Ой під вишнею, під черешнею", "У сусіда хата біла, у сусіда жінка мила", "Дід рудий, баба руда".

Чудові мелодії до "Наталки Полтавки" написав М.Лисенко.

І.Карпенко-Карий відзначив великий успіх вистави: "...і радість, і горе, і сльози Наталки були горем, сльозами і радістю всієї зали, котра була набита панською прислугою".

Першою в ролі Наталки виступила Катерина Нальотова, потім – Марія Заньковецька, Марія Садовська-Барілотті (сестра братів Тобілевичів), Оксана Петрусенко, Марія Литвиненко-Вольгемут.

У 1919 р. у Полтаві у ролі Петра дебютував І.Козловський.

Роль виборного виконував М.Щепкін, який ввів "Наталку Полтавку" до репертуару російських театрів, про що писав його сучасник, російський

письменник С.Аксаков: "Щепкін переніс на російську сцену справжню малоросійську народність з усім її гумором і комізмом. До нього ми бачили в театрі тільки грубі фарси, карикатуру на співучу, поетичну Малоросію, Малоросію, яка дала нам Гоголя!.. Чи можна забути Щепкіна в "Москалі-чарівнику", "Наталці Полтавці"?

Роль возного виконував М.Угаров; у ролях возного і виборного виступали відомі актори К.Соленик та І.Дрейсіг.

Нове сценічне життя дістала "Наталка Полтавка" у театрі українських корифеїв 70-90-х рр. XIX ст.: І.Карпенко-Карий грав роль возного, П.Саксаганський – виборного, М.Садовський – Миколи.

Трупа Г.Деркача (1893-1894) здійснила постанову в Парижі, Бордо і Марселі, де чарівний голос актриси Є.Зарницької (Наталки) полонив французьких глядачів. Композитор К.Террас написав музику до п'єси і у паризькому театрі "Аполло" було здійснено французьку інтерпретацію "Наталки Полтавки". П'єса ставилася у Болгарії, Чехії, Словаччині, Польщі.

"Оновилася українська земля, змішалися смаки й естетичні вподобання людей. А "Наталка Полтавка" зберігає й сьогодні свою первозданну красу, що є переконливим свідченням великого хисту автора, міцної життєвої основи самої драми" (П.Хропко).

У 1814 р. була написана та поставлена на сцені Полтавського театру "малоросійська опера" (авторське визначення) "Москаль-чарівник", яку І.Срезневський справедливо назвав "українським водевілем", оскільки це легка комедійна п'єса, основана на анекдотичному сюжеті, де жвавий діалог переходить у гумористичні куплети.

Якщо "Наталка Полтавка" ознаменувала виникнення класичного зразка української побутової оперети, то "Москаль-чарівник" став еталоном українського водевілю. Питання про літературне походження й причини виникнення "Москаля-чарівника" ще й досі залишаються не з'ясованими. Він з'явився майже одночасно з російським "Казак-стихотворцем" О.Шаховського, від якого веде свою "родословну" російський водевіль. Українська калічена мова одного з персонажів "Казака-стихотворця" – Грицька дала підстави деяким дослідникам вважати цей водевіль українським. Але українська громадськість зустріла його як пасквільне зображення народних образів, і це викликало гіпотезу про те, що "Москаль-чарівник" є відповіддю І.Котляревського на водевіль О.Шаховського. Існує також думка, яку підтримував М.Дашкевич, про те, що І.Котляревський запозичив сюжет "Москаля-чарівника" з французької оперетки невідомого автора. Інші дослідники, такі як М.Зеров, П.Рулін, простежують драматичні твори з аналогічним сюжетом у російській і польській драматургії. І.Франко знаходить в епосі та літературі інших народів стислі оповідання, *fablio*, з аналогічними розробками сюжету про несподіване повернення чоловіка додому. Він слушно написав, що "Москаль-чарівник" є "немов замодернізуванням давнішої інтермедії, а щодо своєї теми являється переробкою мандрівної теми про вояка-чарівника".

Дійсно, сюжет, покладений в основу "Москаля-чарівника", належить до широковідомих у світовій літературі й опрацьований у найрізноманітніших варіантах. Це розповідь про жінку, яка обманує чоловіка та кмітливого

солдата (чи то іншого представника мандрівного люду), що хитрощами з'ясовує ситуацію, – проганяє невдаху-залицяльника й сам користується нагодою добре повечеряти.

Вивченням джерел написання "Москаля-чарівника" займалися М.Петров, В.Перетц, М.Сумцов, І.Франко та інші дослідники. Однак важливим у творі І.Котляревського була не лише проблема сюжетної основи, а й ставлення його до народу взагалі. В особі Чупруна й Тетяни вперше в українському водевілі було змальовано позитивні персонажі з народу.

Ідея п'єси І.Котляревського полягає у висміюванні тих перевертнів, які стали соромитися свого походження, цуратися своїх батьків, зневажати рідну мову, які, сліпо мавпуючи поведінку аристократів, стали носіями моральної зіпсованості й розбещеності. Драматург осуджує соціальну відчуженість таких людей, виставляє їх на загальне осміяння. Такий авторський задум визначив і характер конфлікту водевілю, і його композиційну структуру.

"Москаль-чарівник" належав до водевілів характерних, у яких персонажі діяли у типових для них обставинах, зберігаючи характер поведінки, цілком відповідний середовищу героя. Тема цієї одноактної веселої п'єси побутова – залицяння писаря Финтика до заміжньої жінки Тетяни, чоловік якої вимушений був на довгий час від'їхати на заробітки. Раптове повернення чоловіка змушує господиню сховати невдаху-залицяльника у припічок. У вирішенні ситуації допомагає солдат, який зупинився у хаті Тетяни на нічліг. Образ хитрого і гострого на язик москаля виписано відповідно до фольклорної традиції, його відтворено так, як він сприймався українськими селянами: це людина, яка завжди шукає вигоду передовсім для себе, хоче гарно наїстися і напитися за чужий кошт, прагне своєю грубістю залякати селян і викликати повагу до себе.

Солдат Лихой видає себе за чарівника й знаходить сховану горілку та Сатану (Финтика). Всі нові виходи п'єси майстерно побудовані на несподіванках. Характерна мова окреслює кожен образ: ниций Финтик розмовляє ламаною канцелярською, Тетяна й Михайло – українською, солдат – російською. І.Котляревський відтворює природну лексичну інтонаційність мови своїх героїв і цим досягає значного художнього ефекту.

Вокальні номери відіграють найважливішу драматургічну роль у характеристиці персонажів. За контрастом із народними ліричними піснями, які співає селянка, звучать безглузді змістом, антихудожні формою куплети, модні серед чиновницької братії, що ще сильніше підкреслюють моральну зіпсованість, душевну спустошеність Финтика. Порівняймо:

Тетяна:

Ой не відтіть віє вітер, відкіль мені треба,

Виглядаю миленького з-під чужого неба.

Скажіть, зірки, скажіть, ясні, де він проживає?

Серце хоче вість подати, та куди – не знає.

Финтик:

Перо ты лебедино,

Хрустальный каламарь!

Настрої і почуття Тетяни розкривають дві пісні: лірична – "Ой не відтіть

Прорцы слово едино –

И я твой секретарь.

вітер віє, відкіль мені треба", яка розкриває тугу героїні за своїм коханим чоловіком, та жартівлива – "Ой був та нема, та поїхав до млина".

Пісенні куплети супроводжують і фінал п'єси, звернений, як це ведеться у водевілях, до публіки:

Треба дружно з людьми жити,	Щоб од Бога не гріх,
Треба так жінок любити,	Щоб і людям не в сміх.

До п'єси введено 12 пісенних номерів. Звертаючись до популярного на поч. ХІХ ст. типу комедії – водевілю з куплетами, виконуваними під музику, ця п'єса репрезентує яскравий зразок фольклоризації водевільної музики, заміни вокальних куплетів народними піснями.

Повернемося до моралізаторського боку водевілю, який посідає в "Москалеві-чарівнику" чільне місце. Сміх у розкритті образу канцеляриста переростає розважально-водевільні рамки. Драматург нищівно картає Финтика за його відчуженість від народу, за хамське ставлення до простих людей, навіть до рідної матері. Цей неук, що вважає себе "ветвью масличною от грубого корня", цинічно заявляє, що не може "смотреть без стыда и не покрасневшись называть матушкою просто одетую старуху". Саме у словах Михайла, простого селянина, звучить ідея п'єси: "...я непотребство твоєї душі прощаю тобі, тільки обіщай нам ніколи не забувати, якого ти роду, почитати матір свою, поважати старших себе, не обіжати нікого, не підсипатись під чужих жінок, а мою Тетяну за тридев'ять земель обіходити; бо колись за се дадуть тобі березової припарки такої, що і правнучатам будеш заказувати".

Образи Тетяни й Михайла Чупрунів, незважаючи на особливості водевільного відтворення дійсності, були далекими від прийнятого тоді показу простих людей не в ідилічно-сентиментальному, чи, навпаки, у спотворено-карикатурному плані. Це реальні образи українських селян, у яких визначальним критерієм в оцінці людини є її праця, розум, щирість душі, а не титули, чини чи причеплена хтозна-навіщо "дворянська медаль". Це люди здорової народної моралі, з усталеними поглядами на життя, добро й зло, з усвідомленим почуттям власної гідності.

Мова та вчинки солдата, родини Чупрунів і Финтика виступають цілком окреслено, створюючи викінчені з художнього боку образи.

Водевіль І.Котляревського, близький за жанрово-композиційними особливостями до інтермедій і вертепної драми українського лялькового театру, і досі зберігає пізнавально-художнє значення. І.Франко та Є.Маланюк слушно підкреслювали традиційність колонізаторського панування москалів-чарівників у чужій хаті.

П'єса І.Котляревського зберігає ознаки водевільного жанру – стрімкість дії, легкість діалогу, трансформацію дійових осіб, жартівливі пісні, танці тощо. Її образи вихоплені з потоку життя, вони мають чітке соціальне й національне окреслення. Правдивість зображення дійсності, викривальне спрямування, іскристий український гумор забезпечили "Москалеві-чарівникові" довголітнє сценічне життя. Першим його пропагандистом був М.Щепкін, для якого, як свідчать сучасники І.Котляревського, драматург написав роль Чупруна. Зіграний з участю М.Щепкіна в Полтавському театрі, водевіль з успіхом йшов далі, починаючи з аматорських гуртків і до

московської сцени. Оригінальний образ Чупруна створив актор К.Соленик: замість простакуватого, млявого й наївного до безглуздя селянина, перед глядачем поставав Чупрун, сповнений внутрішнього життя, який приховував свій розум під машкарою простоти.

Оригінальність водевілю І.Котляревського полягає у тому, що він вивів не зраду жінки свого чоловіка, всупереч народним творам на цю тему та літературним переробкам, а навпаки – підніс міцні моральні основи українського селянського подружжя.

Бурлескно-жартівлива ода "Пісня на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну" була написана наприкінці 1804 р., а опублікована Я.Головацьким у 1849 р. у львівському журналі "Пчола". "Пісня" – яскравий прояв класицизму в українській літературі, за своїми жанровими особливостями близька до панегіриків та до старої української літератури. У роки семінарського навчання І.Котляревського ще живими були навчально-практичні традиції наслідувального віршування – складання за прикладом римських авторів панегіриків, урочистих промов на честь високопоставленої особи. Віршове послання до князя О.Куракіна ("малоросійського генерал-губернатора" і речника нововведень молодого царя Олександра І) з одного боку – типовий для української літератури к. XVIII – поч. XIX ст. бурлескний твір, а з другого – своєрідна пародія на "високий", класицистичний стиль. Визначальним у пісні є не оспівування вельможі, а викриття соціальних кривд: продажності царського суду, хабарництва, кріпосницької сваволі тощо. І.Котляревський майстерно користується іронією і сарказмом, оскільки осудження соціальних болячок подається у формі похвали. Автор виступає у ролі оповідача-простака, який оцінює діяльність князя за простонародними мірками, що дало змогу показати ненажерливе панство.

Посмертно, у 1844 р. в альманасі "Молодик" було опубліковано "Оду Сафо". Інтерес до античної літератури у І.Котляревського був не випадковим, а закономірним, це і засвідчує переклад (з вільного французького перекладу Буало) вірша талановитої давньогрецької поетеси Сапфо, яка жила на острові Лесбос, де організувала Дім муз та навчала співів і музиці дівчат із заможних родин. Вірші Сапфо справили вплив на розвиток античної лірики (нею створено новий різновид строфи – сапфічну, в якій перший і третій рядки довгі, а другий і четвертий – укорочені до двох стоп), а згодом – на інтимну лірику в нових європейських літературах. Звернення І.Котляревського до Сапфо було не просто даниною літературній традиції, воно значною мірою пов'язане з появою в українській літературі преромантичних і романтичних віянь. Цю поезію переклали російською мовою близько двадцяти російських поетів к. XVIII-п. XIXст. (О.Сумароков, Г.Державін, В.Жуковський, К.Рилєєв).

Отже, творчість І.Котляревського стала епохальним явищем у духовному розвої українського народу. Він першим у нашій літературі взяв усе найкраще, життєздатне з книжної мови і поєднав з багатствами народної мови, за що М.Рильський назвав його Коперником українського слова. Усьому світові фундатор нової української літератури показав багатство і красу, дзвінкість і мелодійність рідної мови. "Ще зоря не зоріла на темному небі захмареному, як у Полтаві з уст І.Котляревського продзвеніло натхненне слово поетичне, – писала група київських літераторів, вітаючи полтавців зі щасливим днем

відкриття у 1903 р. пам'ятника письменникові. – Воно живило наш дух народний животворною силою і слово стало ділом".

"Енеїда" і "Наталка Полтавка" засвідчили зрілість української нації, високу самобутність її культури, право народу на самостійний розвиток.

Творчість І.Котляревського стала імпульсом до розвитку і становлення нової української літератури. Прогресивні тенденції його доробку продовжили П.Гулак-Артемівський, Є.Гребінка, Г.Квітка-Основ'яненко, поети-романтики Л.Боровиковський, М.Шашкевич, Я.Головацький.

Пророчими виявилися рядки вірша В.Сосюри "І.П.Котляревському":

Як день горить, як вітер хилить віти,	Пройдуть віки, настане вічне літо.
Як те, що є на світі даль і час,	І так, як ми, як з нами це було,
Між нас тобі, поете, жити,	Над книжкою твоєї "Енеїди"
Як і між тих, що прийдуть після нас.	Нащадок схилить радісне чоло.

Як день горить, як вітер хилить віти,
Як зорі ті, що світять для очей,
Земля все так же буде в даль летіти
Й твоє ім'я сіяти між людей.